

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته فلسفه و حکمت اسلامی

عنوان:

وحدت «واحد» متعال از نظر «صدر المتألهین» و «افلوطین»

استاد محترم:

حجه الاسلام دکتر سید مرتضی حسینی شاهرودی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر جهانگیر مسعودی

نگارش:

سمانه حسینی

شهریور ۱۳۸۸

تقدیم بہ:

آقا و سرورم حضرت ثامن الحجج

علی بن موسی الرضا (ع)

و

امام زمانم حضرت حجج بن الحسن العسکری (سلام اللہ علیہ)

تقدیم بہ:

مادر عزیز و پدر مہربان

و ہمسر کرامی ام

و... روح مادر بزرگ فرزانه ام

فرم چکیده پایان نامه تحصیلی کارشناسی ارشد	دفتر معاونت تحصیلات تکمیلی
نام و نام خانوادگی دانشجو: حسینی	نام: سمانه
استاد یا استادان راهنما: حجه الاسلام دکتر سید مرتضی حسینی شاهرودی	استاد یا استادان مشاور: آقای دکتر جهانگیر مسعودی
دانشکده: الهیات رشته: الهیات	گرایش: فلسفه اسلامی مقطع: کارشناسی ارشد
تاریخ دفاع: ۱۳۸۸ / ۶ / ۲۴	تعداد صفحات: ۲۲۱
عنوان پایان نامه: وحدت «واحد» متعال از نظر «صدرالمتألهین» و «افلوپین»	
کلید واژه‌ها: وحدت، واحد، وحدت وجود، اعتقاد به وحدت وجود، وحدت حقه‌ی حقیقه، وحدت تشکیکی	
چکیده: افلوپین و صدرالمتألهین هر دو از فیلسوفان به نام و موثر در نظام فلسفی زمان خویش هستند و البته تاثیرپذیری صدرا از افلوپین امری است که وی خود بدان اذعان دارد. از جمله مسائلی که مورد توجه هر دو فیلسوف قرار گرفته، این است که هر دو به مسأله وحدت وجود پرداخته‌اند. صدرا المتألهین در برخی از موارد مقصود خویش را از وحدت، نوع تشکیکی آن دانسته ولی در موارد دیگری می‌توان وحدت شخصی را از گفته‌های او استنباط کرد، اما عبارات افلوپین صراحت در وحدت تشکیکی وجود دارد نگارنده با بررسی دیدگاه هر دو فیلسوف بدین نتیجه رسیده است که عبارات صدرالمتألهین در حکم صریح بر وحدت شخصی وجود است در حالی که عبارات افلوپین به وحدت تشکیکی صراحت دارد. اثبات وحدت حقه‌ی حقیقه‌ی برای ذات واحد متعال توسط این دو فیلسوف مسأله‌ی دیگری است که مورد بررسی قرار گرفته است، هم‌چنین در فصلی جداگانه به مقایسه دیدگاه‌های آن دو پرداخته شده است.	

فهرست مطالب :

مقدمه	۱
۱- تعریف و تبیین موضوع	۱
۲- ضرورت و هدف تحقیق	۲
۳- سوالات و فرضیات تحقیق	۳
۴- پیشینه تحقیق	۳
۵- عناوین و ساختار اصلی تحقیق	۴

فصل اول : دیدگاه «صدرالمتألهین» در وحدت ذات «واحد» متعال

بخش اول: تاریخچه‌ای مختصر از زندگی صدرالمتألهین	۷
بخش دوم: اقسام وحدت از نظر صدرالمتألهین	۱۲
بخش سوم: مقدمه‌ای بر اصالت وجود	۱۵
گفتار اول : مساومت مفهوم وحدت و وجود	۱۹
گفتار دوم : نسبت میان وحدت و کثرت	۲۱
بخش چهارم : تفسیرهای مختلف از وحدت و کثرت	۲۴
۱- کثرت وجود و موجود	۲۳
۲- وحدت وجود و کثرت موجود	۲۵
۱-۲- وحدت سنخی وجود	۲۶
۳- وحدت وجود و موجود	۲۷
بخش پنجم: دیدگاه صدرالمتألهین در وحدت وجود	۲۹
گفتار اول : وحدت تشکیکی در وجود	۳۱
۱- انواع امتیاز	۲۹
۲- بیان تفصیلی معنا و مفهوم تشکیک و وحدت تشکیکی وجود	۳۰
۳- وجه شباهت نور و وجود	۳۴
گفتار دوم: وحدت شخصی وجود	۳۹
تمثیل آئینه	۴۲
بخش ششم: نظر صدرالمتألهین در وحدت ذات واحد متعال	۴۵
گفتار اول : انواع توحید	۴۸
۱- توحید ذاتی	۴۵
۲- توحید صفاتی	۴۵

۴۶	۳- توحید افعالی (توحید در خالقیت).....
۴۶	۴- توحید عبادی .....
۵۱	گفتار دوم : نفی وحدت عددی از واحد متعال و اثبات وحدت حقه حقیقه برای واجب تعالی.....
۵۴	گفتار سوم : براهین صدرالمتألهین بر وحدت واحد متعال .....
۵۴	۱- برهان اول : صرافت واجب تعالی دلیل بر وحدت ذات اوست .....
۵۶	۱- اشکال بر قاعده‌ی صرف الشیء .....
۵۷	۲- برهان دوّم: برهان صدیقین .....
۶۳	تقریر برهان صدیقین توسط علامه طباطبایی (ره) .....
۶۶	۳- برهان سوّم: قاعده‌ی «بسیط الحقیقه کل الاشیاء و لیس بشیء منها» .....
۶۸	۱- برهان بر بساطت واجب تعالی .....
	۱-۱- نفی اجزاء بالفعل (شامل اجزاء وجودی (چه ذهنی و چه خارجی) و اجزاء حملی) از واحد
۶۹	متعال .....
۶۹	۱-۱-۱- برهان اوّل .....
۷۱	۱-۱-۲- برهان دوّم .....
۷۴	۱-۱-۳- برهان سوّم .....
۷۵	۱-۲- نفی اجزاء بالقوه و مقداری از واحد متعال .....
۷۶	۱-۲-۱- دلایل بر نفی اجزای مقداری و بالقوه از واحد متعال .....
۷۸	۱-۳- نفی ترکیب از وجود و عدم از واحد متعال .....
۸۱	۱-۴- برهان عرشی در جلد اول اسفار در تبیین قاعده‌ی بسیط الحقیقه .....
۸۲	۱-۵- برهان ترکّب بر اساس قاعده‌ی بسیط الحقیقه .....
۸۵	۱-۵-۱- شبهه‌ی ابن کمونه .....
۸۸	۱-۵-۲- پاسخ به شبهه‌ی ابن کمونه .....
	گفتار چهارم : برهان چهارم : اثبات وحدت واحد متعال در مبحث علت و معلول و انتقال از علیت به تجلی
۹۷	.....
۱۰۲	تمسک به وحدت عالم به منظور اثبات وحدت واحد متعال .....
۱۰۴	۱- قاعده‌ی الواحد لا یصدر عنه آلا الواحد .....
۱۰۶	۱-۱- سنخیت میان علت و معلول .....
۱۱۱	نتیجه‌گیری .....

فصل دوم : دیدگاه «افلوپتین» در وحدت ذات «واحد» متعال

بخش اوّل: افلوپتین چهره درخشان مکتب نوافلاطونی .....

- گفتار اول : تاریخچه ای مختصر از زندگی و احوال افلوپین ۱۲۲
- ۱- آمونیوس ساکاس (Saccas Ammanius) استاد برگزیده افلوپین ۱۱۴
- ۲- حوادث عمده دوران زندگی افلوپین ۱۱۵
- ۳- پیروان وی ۱۱۶
- ۴- احوال شخصی وی ۱۱۷
- ۵- آثار افلوپین ۱۱۷
- ۶- پایان کار وی ۱۱۷
- گفتار دوم : مکتب نو افلاطونی ۱۲۶
- بخش دوم: آرا و اندیشه های افلوپین ۱۲۲
- گفتار اول : اقانیم سه گانه ۱۳۱
- گفتار دوم : نظریه فیض ۱۳۶
- گفتار سوم : نسبت میان وحدت و وجود از نظر افلوپین ۱۴۰
- اصالت وحدت و اعتباریت کثرت ۱۳۰
- ۱- وحدت تشکیکی وجود ۱۳۳
- ۱-۱- صدور کثیر از واحد ۱۳۴
- ۱-۱-۱- صادر اول از واحد، عقل ۱۳۵
- ۱-۱-۱-۱- قاعده‌ی الواحد لایصدر عنه الا الواحد ۱۳۶
- ۱-۱-۲- کثرت در عقل ۱۳۷
- ۱-۲- وحدت در کثرت و کثرت در وحدت ۱۴۰
- ۱-۲-۱- جهان واحدی با هماهنگی ای در عین تضاد، توصیفی از وحدت در عین کثرت ۱۴۱
- ۱-۲-۲- توجیه ضرورت شر و بدی در جهان، بیانی دیگر از ضرورت وحدت در عین کثرت ۱۴۳
- ۱-۲-۳- تمثیل خورشید و دایره برای وضوح بهتر وحدت در عین کثرت ۱۴۶
- ۱-۳- کثرت در عین وحدت ۱۴۶
- گفتار پنجم : چگونگی توصیف واحد متعال در کلام افلوپین ۱۶۴
- ۱- افلوپین و الهیات سلبی ۱۵۲
- ۱-۱- «او» لامکان است ۱۵۶
- ۱-۲- نفی حرکت از واحد متعال ۱۵۷
- ۱-۳- نفی اندیشیدن از واحد متعال ۱۵۸
- ۱-۴- نفی هستی از واحد متعال ۱۷۴
- گفتار ششم : توصیف واجب تعالی به واحد ۱۷۵
- نفی وحدت عددی از واحد متعال و اثبات وحدت حقه حقیقیه برای ذات واحد متعال ۱۷۹
- گفتار هفتم : دلایل افلوپین بر وحدت واحد متعال ۱۸۱
- ۱- «صرفالشیء لایتثنی و لایتکرر» ۱۶۷

- ۲- «بسیط الحقیقه کل الاشیاء» ۱۶۸
- ۳- عدم وحدت «واحد» متعال مستلزم دور و تسلسل ۱۷۱
- ۴- سلب اندیشیدن، از «واحد» متعال، اثبات وحدت «واحد» متعال ۱۷۲
- ۵- «واحد متعال» چون بی نیاز است، واحد است ۱۷۳
- ۶- عدم وحدت «واحد» متعال مستلزم تحقق صدفه در امور عالم ۱۷۴
- ۷- بداهت و دریافت درونی بهترین دلیل بر وحدت «واحد» متعال ۱۷۵
- نتیجه گیری ۱۹۱

فصل سوم : مقایسه دیدگاه «افلوپین» و «صدر المتألهین» در وحدت ذات «واحد» متعال

- بخش اول: اصالت و اعتباریت از دیدگاه افلوپین و صدر المتألهین ۱۸۰
- بخش دوم: مساوقت مفهوم وجود و وحدت از دیدگاه افلوپین و صدر المتألهین ۱۸۳
- بخش سوم: وحدت تشکیکی و وحدت شخصی وجود ۱۸۵
- بخش چهارم: نفی وحدت عددی از «احد» متعال و اثبات وحدت حقه حقیقه برای او از این طریق ۱۹۱
- بخش پنجم: دلایل اثبات وحدت ذات واحد متعال ۱۹۲
- ۱- قاعده‌ی «بسیط الحقیقه کل الاشیاء و لیس بشیء منها» ۱۹۳
- ۲- صرف الشیء لایتنی و لایتکرر ۱۹۴
- ۳- بهره گیری از نظام علیت ۱۹۵
- ۳-۱- قاعده‌ی «الواحد لا یصدر عنه آلا الواحد» ۱۹۶

فصل چهارم : جمع بندی و نتیجه گیری

- سیر بحث ۲۱۵
- منابع و مأخذ : ۲۰۴

تعهدنامه

اینجانب **سمانه حسینی** دوره **کارشناسی ارشد**، دانشکده **الهیات**، دانشگاه **فردوسی مشهد**، نویسنده پایان‌نامه: **وحدت «واحد»**

متعال از نظر «صدرالمآلهین» و «افلوپین». تحت راهنمایی آقای دکتر حسینی شاهرودی متعهد می‌شوم:

- تحقیقات در این پایان‌نامه توسط اینجانب انجام شده است و از صحت و اصالت برخوردار است.
- در استفاده از نتایج پژوهشهای محققان دیگر به مرجع مورد استفاده استناد شده است.
- مطالب مندرج در پایان‌نامه تاکنون توسط خود یا فرد دیگری برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی در هیچ جا ارائه نشده است.
- کلیه حقوق معنوی این اثر متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد و مقالات مستخرج با نام «دانشگاه فردوسی مشهد» و یا «Ferdowsi University of Mashhad» به چاپ خواهد رسید.
- حقوق معنوی تمام افرادی که در به دست آمدن نتایج اصلی پایان‌نامه تأثیرگذار بوده‌اند در مقالات مستخرج از رساله رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این پایان‌نامه، در مواردی که از موجود زنده (یا بافتهای آنها) استفاده شده است ضوابط و اصول اخلاقی رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این پایان‌نامه، در مواردی که به حوزه اطلاعات شخصی افراد دسترسی یافته یا استفاده شده است، اصل رازداری، ضوابط و اصول اخلاق انسانی رعایت شده است.

تاریخ

امضای دانشجو

مالکیت نتایج و حق نشر

- کلیه حقوق معنوی این اثر و محصولات آن (مقالات مستخرج، کتاب، برنامه‌های رایانه‌ای، نرم‌افزارها و تجهیزات ساخته شده) متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد. این مطلب باید به نحو مقتضی در تولیدات علمی مربوطه ذکر شود.
- استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در پایان‌نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی‌باشد.

- متن این صفحه نیز باید در ابتدای نسخه‌های تکثیر شده وجود داشته باشد.

مقدمه

در تاریخ فلسفه «وحدت و کثرت» شاید یکی از نخستین مسائلی بوده است که به طور جدی مورد بحث و منازعه قرار گرفته است. در یونان، اولین پرسشی که برای متفکران مطرح شد، این بود که آیا پشت تنوع و تفاوت‌های هستی وحدتی وجود دارد یا خیر؟ تقریباً تمامی فیلسوفان یونان به این سؤال پاسخ مثبت دادند، اما در تعیین وحدت و چگونگی پیوند وحدت و کثرت اتفاق نظری حاصل نشد.

از جمله‌ی این فلاسفه، افلوپین سردمدار مکتب نو افلاطونی است، افلوپین نیز مانند سایر فلاسفه‌ی هم عصر خود به دنبال پاسخ این پرسش است که در پس تنوعات و تفاوت‌هایی که در عالم وجود دارد، وحدتی وجود دارد یا نه؟

آنچه که از افکار و آراء او بر می‌آید این است که جواب وی قطعاً مثبت است؛ چرا که او فیلسوفی است که اصالت را به وحدت داده است. حال که وحدت وجود دارد نوع این وحدت و نحوه‌ی ارتباط وحدات و کثرات در جهان از جمله مسائلی است که افلوپین به دنبال پاسخی مناسب برای آنهاست.

در میان فلاسفه‌ی اسلامی نیز این مساله مطرح بوده و با شوق و دقت نظر بیشتری دنبال شده است به گونه‌ای که بر مسأله‌ی هستی و جستجوی ریشه‌های تکثر و وحدت در حقیقت وجود تأکید شده است.

صدرالمتألهین به عنوان یکی از برجسته‌ترین فلاسفه‌ی اسلامی، نیز به مسأله بررسی وحدت و کثرت البته در ساحت وجودات می‌پردازد.

۱- تعریف و تبیین موضوع

آنچه در این تحقیق بدان پرداخته می‌شود این است که اولاً: آیا وحدت وجود به مفهوم یکسانی در این دو نظام - نظام فلسفی افلوپین و صدرالمتألهین - به کار رفته است یا خیر؟

ثانیاً: وحدت، صفتی است از صفات واجب الوجود است، که در این مجال مورد بررسی قرار می‌گیرد. وحدت ذات واحد متعال برای افلاطین از طرفی ملازم با بی‌نهایت بودن ذات او

و از طرف دیگر ملازم است با بساطت محض و نفی هرگونه ترکیب از او و از نظر صدرالمتألهین، از سنخ وحدت حقه‌ی حقیقه است. موضوع این تحقیق عبارت است از این مسأله که آیا وحدت واحد متعال به مفهوم یکسانی در این دو نظام مورد بررسی است یا خیر؟ و مدلولها و لوازم طرح این صفت در این دو نظام فلسفی چیست؟

۲- ضرورت و هدف تحقیق

همان‌گونه که مورخین فلسفه اظهار داشته‌اند، محور فلسفه‌ی افلوطین وحدت است و به عبارتی فلسفه‌ی او فلسفه‌ای وحدت محور است و نشانه‌ی بارز این مسأله این است که او مبدأ متعال را به «واحد» توصیف کرده است و قائل است به این که وحدت است که در کل عالم سریان دارد و هم‌چنین در مورد افلوطین توجه به این موضوع ضروری است که بسط وجود و کمالات آن به اندازه‌ی آنها (تشکیک در وجود) برای اولین بار در تاریخ فلسفه در کلام وی به صراحت مطرح می‌شود. در توضیح نظر افلوطین در نحوه‌ی صدور کثرات از واحد متعال نظریه فیض که وی در این رابطه بدان قائل است رخ می‌نماید.

از طرف دیگر از مهم‌ترین دستاوردهای حکمت متعالیه نیز وحدت تشکیکی وجود است، منتها صدر المتألهین در بحث از وحدت وجود به رسیدن به همین نقطه اکتفا نکرده و در نهایت تصریح می‌کند که با توجه به اینکه تمام موجودات عالم نمود و تجلی‌ای از «بود» حقیقی هستند، وحدت وجود در عالم از سنخ دیگری است و این خود ناشی از وحدت ذات مبدأ متعال است.

بنابراین ضرورت این تحقیق در این است که فهم بهتر این دو نظام فلسفی بسته به چنین تحقیق تطبیقی است که میان این دو نظام صورت گیرد.

لذا هدف از این تحقیق، نشان دادن موارد مشترک و متمایز بحث از وحدت وجود و در ادامه وحدت ذات واحد متعال در دو نظام فلسفی و بیان نحوه‌ی تفاوت و تحول‌نگرشی این مفهوم (وحدت) میان افلوطین و صدرالمتألهین است و در نهایت بررسی شباهت نظریات در این دو نظام در انتساب وحدت حقه‌ی حقیقه‌ی با نفی وحدت عددی و اثبات بساطت و صرافت ذات به واحد متعال.

۳- سوالات و فرضیات تحقیق

اما محورهایی که سؤالاتی اساسی این تحقیق را به خود اختصاص می‌دهند عبارتند از:

۱. وحدت «واحد» متعال از چه سنخ وحدتی است؟
۲. نظر صدرالمتألهین در وحدت وجود، در نهایت به وحدت تشکیکی باز می‌گردد و یا به وحدت شخصی وجود؟
۳. نظر افلوطین در باب وحدت وجود وحدت تشکیکی است و یا وحدت شخصی وجود؟
۴. آیا صدرالمتألهین و افلوطین در مسأله‌ی اثبات وحدت ذات «واحد» متعال در یک جهت گام برداشته‌اند؟

- و در ادامه آنچه به عنوان فرضیه‌های تحقیق مورد بررسی واقع می‌شوند، از این قرار است:
۱. از نظر صدرالمتألهین و افلوطین وحدت واحد متعال، وحدت عددی نمی‌تواند باشد و در نهایت هر دو در اثبات نوع وحدت ذات حق به وحدت حقه‌ی حقیقه می‌رسند، که این اصطلاح به علت عدم تأسیس در زمان افلوطین به صراحت در کلام وی نیامده‌است، اما صدرالمتألهین آن را صریحاً در مورد ذات حق به کار می‌برد.
  ۲. آنچه که در ابتدا با مطالعه‌ی افکار صدرالمتألهین در باب وحدت وجود مشهود است، «وحدت تشکیکی» وجود است که از افکار فلسفی وی استنباط می‌شود، اما از آنجا که سیر افکار وی به جریان عرفانی منتهی می‌شود، وحدت شخصی وجود است که با توجه به افکار عرفانی‌اش نظر نهایی وی را در باب وحدت وجود تشکیل می‌دهد.
  ۳. نظر غالب افلوطین هم در باب وحدت وجود، وحدت تشکیکی است.
  ۴. علی‌رغم تفاوت تعبیر افلوطین و صدرالمتألهین در برخی موارد به نظر می‌رسد که این دو در زمینه‌ی توحید واجب در یک جهت گام برداشته‌اند.

۴- پیشینه تحقیق

در این قسمت لازم به ذکر است که در زمینه‌ی وحدت وجود از نظر صدرالمتألهین مطالعات و تحقیقاتی صورت گرفته، از جمله می‌توان به بخش‌هایی از ریحیق مختوم اثر آیت‌ا...

جوادی آملی و شرح اسفار اثر آیت... مصباح یزدی اشاره کرد که در آثاری از این دست به بررسی وحدت ذات واحد متعال نیز از نظر صدرالمتألهین پرداخته شده است.

در مورد نظر افلوطین در باب وحدت وجود و نیز وحدت ذات واجب مقالات و کتب البته بسیار محدودی نوشته شده است از جمله: درآمدی بر فلسفه افلوطین (اثر نصر... پورجوادی). در مقایسه تطبیقی میان دو نظام فلسفی افلوطین و صدرالمتألهین آثار محدودی در میان مقالات و کتب و رسالات محدودی به چشم می‌خورد. از جمله: فیض و فاعلیت وجودی از افلوطین تا صدرالمتألهین (اثر سعید رحیمیان)، «اثولوجیا و حکمت متعالیه صدرالمتألهین» (نوشته سید محمد انتظام رساله‌ی مقطع دکتری رشته فلسفه‌ی تطبیقی) و «صفات ذات: وحدت، علم، اراده و قدرت حق تعالی از دیدگاه افلوطین و ملاصدرا» (به وسیله‌ی زهرا رستاخیز، رساله‌ی مقطع کارشناسی ارشد)، اما باید اذعان داشت که پرداختن به مطالعه و بررسی تطبیقی مسأله وحدت وجود و اثبات وحدت ذات واحد متعال میان افلوطین و صدرالمتألهین مسأله‌ای است نو که تاکنون به گونه‌ای چنین تخصصی بدان پرداخته نشده است.

و البته پرداختن بدان مجالی چنین را طلب می‌کرد که در آن به تمامی زوایای نظر این دو فیلسوف و رسیدن به نقاط مشترک و اختلاف هر دو در این مباحث به گونه‌ای مفصل پرداخته شود.

روش تحقیق در این رساله توصیفی - تحلیلی و البته با توجه به اینکه این تحقیق تطبیقی است در آن از اصول مطالعات تطبیقی نیز بهره گرفته شده است.

۵- عناوین و ساختار اصلی تحقیق

این تحقیق بر مبنای بررسی نظرات صدرالمتألهین و افلوطین در مسأله وحدت ذات واجب متعال و مقایسه نظرات این دو در ۴ فصل تنظیم شده است.

در فصل اول در بیان دیدگاه صدرالمتألهین در وحدت ذات واحد متعال شامل بر هفت بخش است که در این بخش‌ها به اموری از قبیل معرفی شخصیت صدرالمتألهین، اقسام وحدت از نظر وی، دیدگاه اصالت وجود وی، نظر وی در مسأله وحدت وجود و در نهایت براهین او در اثبات وحدت ذات واحد متعال پرداخته شده است.

فصل دوم در بیان دیدگاه افلوطین در وحدت ذات واحد متعال، در یک بخش و هفت گفتار، شامل معرفی شخصیت افلوطین، توصیفی در الهیات سلبی وی، توصیف واحد متعال از نظر وی، نظر وی در نسبت میان وحدت و وجود و در نهایت شرح دلایلیش بر وحدت ذات واحد متعال تنظیم شده است.

فصل سوم شامل مقایسه نظرات اساسی افلوطین و صدرالمتهلین که در این رساله بدانها پرداخته شده است، می‌باشد و در نهایت در فصل چهارم جمع‌بندی از تمامی مباحثی که در این رساله آمده، ارائه می‌شود.

در نهایت پس از حمد الهی از زحمات کلیه اساتیدی که در نتیجه‌بخش بودن این رساله اینجانب را با افکار بلند خود راهنمایی فرمودند، تشکر می‌کنم، بخصوص استاد بزرگوار حجه الاسلام دکتر شاهرودی که راهنمایی‌های ایشان همواره چراغ روشن این راه بود و جناب دکتر مسعودی و دکتر جوارشکیان که همراهان صمیمی نویسنده در این مسیر علمی بودند و همچنین بر خود لازم می‌دانم سپاس خود را نثار اساتید بزرگوار دانشکده‌ی الهیات دانشگاه شیراز، دکتر رحیمیان، دکتر ساجدی و دکتر کاکایی بنمایم که مرا در این راه تنها نگذاشتند.

قدردانی از زحمات بی‌دریغ مادر و پدر دلسوزم که حضور پرمهر و دعای خیرشان همواره مایه‌ی دلگرمی‌ام بوده، محبت خواهر و برادران عزیزتر از جانم و همراهی و توجه همسر مهربان و همیشه همراهم، مادر و پدر همسر و البته پدر بزرگ دوست‌داشتنی‌ام و سایر عزیزانی که در این راه همراهی‌ام کرده‌اند، از عهده‌ی این حقیر خارج است و تنها توفیقات روزافزون این عزیزان را از حضرت حق خواستارم.

وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

سمانه حسینی

شهریور ۱۳۸۸

فصل اول:

دیدگاه «صدرالمطلبین» در وحدت ذات «واحد» متعال

بخش اول: تاریخچه‌ای مختصر از زندگی صدرالمتألهین

صدرالدین محمد قوامی شیرازی، تنها فرزند پسر خانواده‌ای بزرگ و سرشناس بود که در شیراز مرکز استان فارس همواره در مناصب دیوانی و درباری کار می‌کردند و به دیانت و مذهب و فضل و احسان و نیکوکاری شهرت داشتند.

پدر وی خواجه ابراهیم بن یحیی قوامی - که گفته می‌شود در دستگاه حکومت محلی فارس، شغل وزارت داشته - پس از سالها انتظار و اشتیاق، به نعمت وجود پسری مفتخر شد، و شاید به امید آنکه روزی بر مسند فقاہت و حکمت و تبلیغ دین بنشیند، او را به "صدرالدین" ملقب ساخت که بعدها بنا بر عادت‌ی که معمول بوده، او را صدرا نیز خطاب می‌کردند.

شیراز در آن زمان یکی از بهترین و خوش‌ترین دوران‌های خود را می‌گذراند و حکمران آن "محمد میرزا خدابنده" از سلسله‌ی صفویه و طرفداران دین و علم و دارای ذوق بود.

خانواده‌ی قوامی گذشته از مقام و منزلت سیاسی، دارای ثروت و زندگی اشرافی و آسوده‌ای بودند، از این رو می‌توان چنین انگاشت که صدرا پسر خواجه ابراهیم، کودکی و نوجوانی خود را در خانواده و محیطی مرفه و آسوده همراه با تکریم و احترام گذرانده و بر روح لطیف او گرد ملالتی ننشسته است.

سال تولد او را می‌توان سال ۹۷۹ (یا اوایل ۹۸۰ ه. ق.) دانست از این رو که خود وی در جمادی الاول سال ۱۰۳۷ ه. ق. که حاشیه‌ای بر مبحث اتحاد عاقل و معقول کتاب اسفار و نیز

کتاب المشاعر می‌نگاشته است، سن خود را (پنجاه و هشت سال-۵۸) ذکر کرده که اگر این تاریخ از سال ۱۰۳۷ کسر شود سال ۹۷۹ بدست می‌آید.^۱

مرکز علمی آن زمان شهر اصفهان است که صدرالمتألهین پس از جلب رضایت پدر برای کسب علم و فراگیری معرفت راهی آن دیار می‌شود و در آنجا موفق به حضور در مجلس درس نوابغ عصر خود یعنی «شیخ بهایی» و «میرداماد» می‌شود، که به حق این دو نیز نهایت توجه را به این طلبه‌ی جوان اما کوشا مبذول می‌دارند، جوانی که به سرعت مدارج علمی را پشت سر می‌گذارد و تمامی هم‌درسان خود را به زودی پشت سر گذاشته و به یکی از صاحب‌نظران مطرح در مرکز دولت صفویه تبدیل می‌شود، به گونه‌ای که شاه زمان، شاه عباس نیز به او نظری خاص پیدا می‌کند، اما این جوان شیرازی که پروایی از حسودان و معاندان ندارد، بی‌مهابا نظرات خود را - هر چند مخالف با افکار و زمینه‌های فکری عصر خود باشد - بیان می‌کند و در این راه چندان به نصایح اساتید خود توجه نمی‌کند، اما مخالفان هم ساکت نمی‌مانند و عاقبت با طرح نظریه‌ی خود در باب تقلید که به صراحت و سماجت آن را بیان می‌کند، مقدمات تبعید خود را فراهم می‌سازد و در نهایت مجبور به هجرت از اصفهان می‌شود، در این زمان که شاه صفویه را چاره‌ای جز اخراج شیخ نیست اما از باب اینکه خود به شخصه قصد آزار رساندن به صدرالمتألهین را ندارد، با وجود اعلام بضاعت از سوی صدرالمتألهین، با تعیین پنج هزار عباسی به او به گونه‌ای از این بابت از شیخ دلجویی می‌کند. مکانی که شیخ شیراز را به سوی خود می‌کشاند منطقه‌ای خوش آب و هوا اما دور افتاده، در میان کویر بی‌انتهاست، که مأمنی امن و کنجی خلوت به دور از غوغاها و هیاهوی مرکز حکومت از برای او به منظور شروع سفرهای چهارگانه‌اش فراهم می‌کند. او به عنوان شیخ پیش نماز در کهک با مردمی مهربان ساکن می‌شود.

صدرالمتألهین مدت هفت سال در کهک اقامت می‌گزیند و از سال دوم اقامت وی ما شاهد حضور طلاب علاقه‌مند به حکمت وی در این شهر هستیم و این خود نشانه‌ی شهرت وی در آن زمان در میان طلاب حوزه‌های مختلف از شهرهای مختلف است.

۱. رک. خامنه ای، ملاصدرا، زندگی، شخصیت و مکتب صدرالمتألهین، ج اول، ص ۷-۹.

در این زمان «الله وردی خان» که حاکم شیراز است و ارادتی خاص به شیخ دارد، برای اینکه بتواند او را راهی شیراز کند به او اطلاع می‌دهد که در وقفنامه‌ی مدرسه‌ای که به نام او ساخته شده، ذکر شده که اختیار تدریس نوع دروس را به ایشان واگذارده است و بدین ترتیب صدرالمتألهین راضی به بازگشت به شیراز می‌شود و در مدرسه‌ای مشغول به تدریس شد، که امروز به مدرسه‌ی خان معروف است و هنوز هم محل بحث و تحلیل است و در این شهر مکتب شیراز را راه اندازی کرد به گونه‌ای که به زودی رونق علمی از شهر اصفهان به شیراز و مدرسه‌ی صدرالمتألهین انتقال یافت. در این مدرسه علاوه بر حکمت، فقه، علوم ادب، علوم نجوم، علوم حساب، علم هندسه، علوم زمین‌شنای و جانورشناسی و گیاه‌شناسی و همچنین علم شیمی تدریس می‌شد.^۱

از نظر هانری کربن درخشان‌ترین دوره‌ی زندگی صدرالمتألهین از لحاظ فوایدی که به جامعه رسانید دوره‌ایست که او بعد از مراجعت از کهک در شیراز شروع به تدریس کرد.

جوادی آملی ادوار زندگی صدرالمتألهین را این گونه تقسیم بندی می‌کند:

الف: دوران اشتغال به تحصیل علوم عقلی و نقلی در محضر اساتید بزرگ همانند محقق

داماد و شیخ بهایی و ... در حوزه های علمی شیراز و اصفهان.

ب: دوران انزوا و پرهیز از هر گونه اشتغال علمی و ترک مباحثه و اقامت در کهک قم.

ج: دوران اشتغال مجدد به کارهای علمی از قبیل تدریس، تألیف و پاسخ به سؤال.

اما مراحل پنج گانه‌ی حیات معقول وی عبارت است از :

الف: دوران سیر در افکار فلسفی و کلامی دیگران، اعم از مشاء و اشراق و نیز اعم از

اشاعره و معتزله. او این دوره را از باب حسنات الأبرار سیئات المقربین، جزء ضایعات عمر

خود می‌داند و از آن استغفار می‌کند و از یک جهت آن را وقفه می‌شمارد نه سیر، و غفلت

محسوب می‌نماید نه ذکر و فکر.

۱. ربک: کربن، ملاصدرا فیلسوف و متفکر بزرگ اسلامی، ص ۱۸۵.

ب: دوران سیر جوهری و تحول روحی از کثرت به وحدت و سفر از خلق به حق و مشاهده‌ی مبدأ آفرینش در پایان این سفر و رسیدن به آغاز ولایت که در نهایت سفر اول حاصل می‌گردد.

ج: دوران حرکت جوهری و انقلاب روحی دیگر از وحدت به وحدت و سفر از حق به سوی حق و با همراهی حق و مشاهده‌ی اسمای حسنا‌ی خداوند سبحان که طولانی‌ترین سفر از اسفار چهارگانه خواهد بود.

د: دوران سیر جوهری جدید و تحول روحی دیگر از وحدت به کثرت و سفر از حق به خلق و مشاهده‌ی آثار خدای سبحان در مظاهر گوناگون جلال و جمال آن حضرت.

این سه دوره‌ی اخیر که اسفار سه‌گانه‌ی او را تشکیل می‌دهند، در همان ایام انزوای ظاهری و انزال صوری صورت گرفت، زیرا سیر روحی با انزوای بدن منافاتی ندارد، بلکه مناسب می‌باشد و تعبیر به مأموریت در سخنان وی همسان تعبیر محی‌الدین و شیخ اشراق می‌باشد که این بزرگان عرفان و حکمت، حالت‌های نفسانی داشته و از آنها گزارش می‌دادند.^۱

صدرالمتهین معتقد به عرفان شیعی بود، یعنی قائل به این امر بود که شیعیان برای درک مفاهیم اصول و معارف دینی خود باید به تهذیب پردازد و در واقع او به کمک عرفان شیعی خود میان حکمت و دیانت آشتی برقرار کرد.

برای شناخت تمام ابعاد شخصیتی صدرالمتهین باید تمام کتبش را مطالعه کنیم تا قادر باشیم تمام زوایای روحی و شخصیتی وی را بهتر بشناسیم، که این مختصر مجال مطرح کردن آنها نیست.

اما عاقبت کار این عارف واصل شیرازی در سفر هفتم او به حج رقم می‌خورد، سفری که او همواره پیاده به آن مبادرت می‌کرده‌است و در این آخرین سفر خود، در راه بازگشت در حوالی بصره جان به جان آفرین تسلیم می‌کند و در همان جا به خاک سپرده می‌شود. این حادثه مربوط به سال ۱۰۵۰ ه.ق می‌باشد. پایان زندگی فیلسوف بزرگ شیراز به معنای پایان فلسفه و

۱. جوادی آملی، رحیق مختوم، بخش یکم از ج ۱، ص ۲۶ - ۲۸.